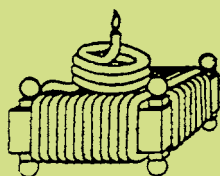

Año LIII urtea

N.º 95. zk.

2021

CUADERNOS de Etnología y Etnografía de Navarra

SEPARATA

**Erramun Joakin Sunbil,
Iturengo arotza**

Andres Iñigo Ariztegi

Sumario / Aurkibidea

Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra

Año LIII urtea - N.º 95. zk. - 2021

ARTÍCULOS/ARTIKULUAK

Último siglo del abasto de nieve en Pamplona (1818-1922) Ricardo Gurbindo Gil	9
Un ritual milenario, un carnaval centenario: el caso de los «guardianos» o salteadores de Lanz (1818) y la invención de la tradición Jesús M. Usunáriz	55
Estelas discoideas de Ardaitz, valle de Erro (Navarra) Sara González Bravo, Iñigo García Echeverría	87
Producción y comercio de carbón vegetal en las Bardenas Reales de Navarra Juan Manuel Garde Garde	103
Los clérigos rurales de Gipuzkoa y su relación con la danza durante la Edad Moderna (siglos XVI, XVII y XVIII) Ricardo Urrizola Hualde	133
Xundak eta ezpondak. Laborantzarako terraza-sistemak Nafarroako isurialde atlantiarrean: Baztan haraneko zenbait adibide Josu Narbarte, Mattin Aiestaran, Maite Errarte Zurutuza, Suberri Matelo Mitxelena	187
Erramun Joakin Sunbil, Iturengo arotza Andres Iñigo Ariztegi	209
Sunbillako etxe-izenak eliz atariko hilarrietan Koldo Colomo Castro	227
Ikazkintza Sakanan Jose Luis Erdozia Mauleon	241
La jota y la taranta. Ritualidad de la música y la danza en la cultura tradicional aragonesa Manuela Adamo	257

Erramun Joakin Sunbil, Iturengo arotza

Erramun Joakin Sunbil, el herrero de Ituren

Erramun Joakin Sunbil, the blacksmith of Ituren

Andres Iñigo Ariztegi
Euskaltzaindia
ainigo@euskaltzaindia.eus

DOI: <https://doi.org/10.35462/CEEN95.7>

Jasotze data: 2021/11/20. Behin-behineko onartze data: 2021/11/26. Behin betiko onartze data: 2020/12/22.

LABURPENA

Artikulu honen xedea da Erramun Joakin Sunbil «Iturengo arotza» zenaren biziaren alderdi nagusi batzuk ezagutzera ematea. Izan ere, «Erreferentziak» atalean aipatzen diren artxiboetatik jasotako informazioari esker, nabarmenki osatu dugu arotzari buruz orain arte argitara eman izan dena. Datu osagarri horiek argitu dizkigute, bertzeak bertze, Erramun Joakinen arbasoen jatorria, bere bizia Iturenen, Montevideora egin zuen bidaiara –hantxe zendu zen–, eta egingako testamentuaren ezaugarri zehatzak.

Gako hitzak: arotza; Ituren; kanta; Montevideo; fundazioa.

RESUMEN

El presente artículo trata de dar a conocer algunos aspectos fundamentales de la vida de Erramun Joakin Sunbil, «el herrero de Ituren». A través de la información obtenida, principalmente en los archivos que se citan en el apartado «Erreferentziak», se ha podido completar ampliamente lo hasta ahora conocido y publicado sobre el citado personaje. Dicha información nos ha permitido conocer, entre otros aspectos, sus antecedentes familiares, su vida en Ituren, el viaje a Montevideo donde murió y el detallado contenido de su testamento.

Palabras clave: herrero; Ituren; canción; Montevideo; fundación.

ABSTRACT

This article tries to present some fundamental aspects of the life of Erramun Joakin Sunbil, «the blacksmith of Ituren». Through the information obtained, mainly in the files that are cited in the «Erreferentziak» section, it has been possible to fully complete what has been known and published up to now on the previously mentioned character. This information has allowed us to know, among other aspects, his family background, his life in Ituren, the trip to Montevideo where he died and the detailed content of his will.

Keywords: blacksmith; Ituren; song; Montevideo; foundation.

1. ATARIKOA. 2. AROTZAREN AITZINEKOAK. 2.1. Atautxi-amatxiak. 2.2. Juan Bautista, arotzaren osaba. 2.3. Gurasoak eta amaordea. 3. ERRAMUN JOAKIN, AROTZA. 3.1. Erramunen bi emazteak eta seme-alabak. 3.2. Erramun Joakinen eta Maria Manuelaren arteko istilua. 4. SUNBIL AITA-SEMEAK ETA AMERIKA. 4.1. Arotzaren aita, itsasoz bertze aldera. 4.2. Arotza Montevideora. 5. HERIOTZA ETA AZKEN TESTAMENTUA. 5.1. Fundazioaren eraketa. 6. ONDORIOAK, KANTA ETA IRADOKIZUNAK. 7. ERREFERENTZIAK. 7.1. Iturriak eta laburtzapenak. 7.2. Bibliografia.

1. ATARIKOA

Erramun Joakin Sunbil¹ «Iturengo arotza»ri buruzko informazioa urria izan da orain arte. Izan ere, aspalditik ezagutzen den kantaren lauzpabortz ahapaldiz gainera, Fermín Ixurkok 1972an *Príncipe de Viana* aldizkariaren euskarazko gehigarrian argitara emandako datu batzuk eta, horien artean, kantaren seigarren ahapaldia bertzerik ez dira ezagutu izan. Zenbait artxibotan, hala nola Nafarroako Errege Artxibo Nagusian, Iruñeko Elizbarrutikoan, Iturengo Udalekoan eta Iturengo, Doneztebeko eta Donamariako parroketakoetan aurkitu ditugun datuei esker, hobeki jantzi eta osatu dugu, neurri handi batean bederen, gure arotzaren bizitza.

Erramun Joakin «arotza»² Iturengo *Berdabioa*³ izeneko etxean jaio zen 1755eko azaroaren 6an, eta Montevideon hil zen 1821eko urriaren 8an, 65 urte zituenean. Ondoko

1 Oharra: artikulua honetan Erramun Joakin Sunbil izen-deiturak gaur eguneko euskarazko grafian paratu ditugu, *Iturengo arotza* kanta ezagun eta hedatuan ageri diren bezala, alegia, irakurleak pertsonaia horrekin identifika ditzan. Gainerako guztiak aipatutako agerietan ageri diren grafian jaso ditugu.

2 'Arotz' hitzak kasu honetan Nafarroan eta Ipar Euskal Herrian ohikoa den erranahia du, hots, metalak, batez ere burdina, lantzen dituen pertsona; errementaria, alegia, ez zurgina.

3 *Mariestebanbaita* [Máixtamáttià], *Irripea* [Irrípià] eta *Berdabioa* [Berdábjuà] teiltatu batek estaltzen dituen hiru etxebizitza ziren. Azkeneko bietan XX. mendearen hasiera aldetik hona ez da inor bizi, Mariestebanbaitan, ordea, bai. Izan ere, Francisco Iñigo Sagardia, gure aita zena, Francisco Sagardia Oharriz bere amaren aldeko atautxik etxe horretako oinordeko izendatu zuen eta Natividad Ariztegiarekin 1930ean ezkondu zenetik, hor bizi izan ziren, eta hor sortu eta hazi izan gara senide guztiak. Gure gurasoek, hurrengo urteetan, hutsik zeuden bertze biak erosi zituzten, 1954an Irripea eta 1961ean Berdabioa. Orduz geroztik egindako apaintze lanagatik, itxura batean etxe bakarra dela ematen badu ere, berez hiru dira eta hiru ate ditu, bakoitza bere zenbakiarekin, hurrenkera honetan: 9 Mariestebanbaita, 10 Irripea, 11 Berdabioa. Artikulu honetan aipatzen diren Iturengo etxe-izenen Iñigo (1996) da.

ataletan azalduko dira osatu ahal izan diren bere biziaren alderdiak. Horien artean, bere familiaren jatorria, izan zituen bi emazteak eta seme-alabak, Iturenen gertatutako pasadizo bitxiren bat, Uruguako Montevideo hiriarekiko lotura, han zendu aitzinetik egiaztatu zuen testamentuaren ezaugarriak, eta abar. Aurkikuntza berri horiek balio izan digute arotzaren bizia, neurri batean bederen, osatu ahal izateko. Dena dela, ziur gaude oraindik ere aurkitu ahal izanen direla ezagutu nahiko genituzkeen bertze alderdi batzuk.

1. irudiak. Ezkerretik eskuinera *Mariestebanbaita* [Máixtamáttià], *Irriþea* [Irríþià] eta *Berdabioa* [Berdábjuà] teilatu batek estaltzen dituen etxebizitzak dira. Ezkerreko argazkia XX. mendearen erdialdekoa da eta eskuinekoa XXI. mendearen hasierakoa. *Berdabioa* da Erramun Joakin Sunbil arotzaren sortetxea. Argazkiak: artikulu honen egilearen familiakoak dira.

2. AROTZAREN AITZINEKOAK

2.1. Atautxi-amatxiak

Aitaren aldeko atautxi-amatxiak Juan Antonio Sumbil eta Francisca Echegui ziren (Iturengoak) eta amaren aldekoak Juan Domingo Tellechea eta Maria Josepha Mariezcurrera (Ezkurrakoak). Juan Antonio Sumbil *Berdabioa*⁴ etxekoa zen eta bertara ezkondu ondotik bi seme izan zituen, Juan Bautista eta Joaquim Francisco.

Juan Antoniok Berdabioko oinordeko Joaquim Francisco bere bigarren semea izendatu zuen eta, ohi zen bezala, etxea bere ondasun guzietan ematearekin batera, betebeharrak batzuk ere markatu zizkion, horien artean, bere gurasoak bizi zirenean bitartean etxean eduki eta zaintzeko obligazioa. Eta gurasoek, horren truke, etxeko ondasunen gain 30 dukaten erreserba egin zuten⁵.

4 «Escritura zensal» izeneko agiri batean espresuki adierazten da Berdabioak bere atzeko baratzearekin batera gizalur erdi baten tamaina zuela eta bere mugakideak *Ripa* (Irriþea), *Chumbillena* (Xunbillena) eta *Tuniz* (Tunizea) etxeak zirela (ITUA, 1742. urtekoa).

5 Hori guziaz «Donación de diferentes vienes otorgada por Juan Antonio de Sumbil, vecino de la villa de Ituren en favor de Joaquim Francisco de Sumbil, su hijo» izeneko agirian zehazten da (NEAN, LNP, 46. k., 1743. urtekoa).

2.2. Juan Baupista, arotzaren osaba

Juan Antonio atautxik Juan Baupista seme zaharrenari, ordea, ez zion deus ere utzi, baina ohi zen eskubidea aitortu zion, alegia, gurasoak hil ondotik, beretzat izanen zela erreserban jarri zituzten 30 dukatetatik gelditzen zena edo horiekin lortutako ondasunak nahiz korrituak.

Juan Baupista etxetik kanpo ibili zen zenbait urtez behintzat, eskean han-hemenka eta ez zen ezkondu:

vive sin haber tomado estado alguno, y se mantiene pidiendo limosna osteatin [sic] por diferentes lugares de este Reino y de los de la Provincia de Guipuzcoa, recogién-dose en algunas ocasiones [...] a su casa nativa de Berdabio⁶ [*ostiatim* latinezko izena da eta bere euskal ordaina 'atez ate'].

Gainera, jakinik 30 dukatetako erreserba horretatik deus ere edo deus gutxi geldituko zela, 1777an uko egin zien eskubidez tokatzen zitzaizkion diru edota ondasunei. Haatik, uko egite horrekin batera, bi baldintza jarri zizkion Joakim Francisco bere anaiari. Bata, osasun ahula izateaz gain, han-hemenka eskean eta miseria gorrian bizi zenez gero, herrira etortzen zen aldiro *Berdabioa* sortetxean sarrera ematea; bertzea, hiltzen zenean ehorteze eta elizkizunen gastuak ordaintzea. Hala onartu zuten eta aipatutako agiria bertze lekuko batzuek izenpetu behar izan zuten beren izenean, Sumbil anaiak sinatzen ez zekitelako⁷.

2.3. Gurasoak eta amaordea

Joaquim Franciscok, *Berdabioa* herentzian hartzearekin batera, bere aitak jarritako bertze baldintza bat betetzeko konpromisoa ere hartu zuen, hots, izaten ahal zituen seme edo alabetatik bat izendatu beharko zuela berak ere Berdabioko oinordeko. Joaquim Francisco lehenbiziko aldiz 1741ean ezkondu zen Ezkurrako Maria Josepha Tellechearekin eta borts seme-alaba izan zituzten: Maria Antonia, Jose Joaquim, Maria Joaquina, Erramun Joakin eta Maria Fermina. Alargun gelditutakoan, 1767ko martxoaren 23an bertze alargun bat hartu zuen emaztetzat, Maria Asencia Labaien Iturengo *Migelenea* etxeko alaba⁸. Geroago ikusiko dugun bezala, azken honek ere bazuen bere lehenbiziko ezkontzan izandako alaba bat, Maria Manuela Goizueta Labaien. Bi alargun hauek elkarrekin adostutako ezkontza kontratuetan argi zehaztu zituzten

6 Hala ageri da 1777-10-21ean, gaur egun Donamariako auzoa den Gaztelun, sinatutako «Auto de cesión otorgado por Juan Baupista de Sumbil, natural de la villa de Ituren e hijo de la casa de Berdabio de ella, de la legítima y derechos que le podían tocar de esta su casa nativa, con que en su recompensa quando se muera le agan sus funerales» izeneko agirian (NEAN, DNP).

7 «Auto de cesión otorgado por Juan Baupista de Sumbil, natural de la villa de Ituren e hijo de la casa de Berdabio de ella, de la legítima y derechos que le podían tocar de esta su casa nativa, con que en su recompensa quando se muera le agan sus funerales» izeneko agirian (NEAN, DNP).

8 Maria Asenciak, Miguel bere aitarengandik, *Migelenea* hartu zuen herentzian. Lehenbiziko aldiz Martin Jose Goizuetarekin 1748an ezkondu zen. Alargun gelditu ondotik, bigarren aldiz, 1767an, Berdabioko Joaquim Francisco alargunarekin ezkondu eta azkeneko honen etxean bizi izan ziren.

bakoitzak ekarritakoak eta bizitza berrirako baldintzak. Ondasunei dagokienez, Joaquim Franciscoren ekarpena *Berdabioa* bere dermio eta ondasun guzietan izan zen eta Maria Asenciarena, berriz, Miguel Labaien bere aitarengandik herentzian hartutako *Migelenea*, hau ere bere dermio eta ondasunekin.

Kontuan izanik Joaquim Franciscoren lehenbiziko ezkontza kontratuetan hartutako konpromisoetako bat Berdabioko oinordeko bere seme edo alabaren bat izendatzea izan zela, bigarren ezkontza honetako kontratuetan klausula hori errespetatu zuen, baina –itxura guziaren arabera, Maria Asenciaren exigentziaz–, bertze baldintza zehatzago hau gehitu zuen: Joaquim Franciscok Berdabioko oinordeko semeetako bat izendatzen bazuen (Jose Joaquim edo Erramun Joakin) Maria Manuela Goizue-tarekin ezkondu beharko zuela⁹. Klausula hori, ordea, ez zen bete, hain zuzen ere, 1770eko abenduaren 12an, Joaquim Franciscok Ameriketarako bidea hartzeko asmoa zuenez gero («con ánimo de caminar para la Provincia de Caracas»), egin zuen testamentuan bigarren ezkontzako kontratuetan hartutako konpromisoei uko egin ziolako. *Berdabioa* etxearen eta bere ondasunen oinordeko Maria Antonia alaba zaharrena izendatu zuen eta testamentuan espresuki adierazi zuen klausula hura alde batera uzten zuela:

la deshace y da por nula [...] deseando ahora no se lleve a efecto [...] y revocando desde luego otras cualesquiera disposiciones que antes hubiese echo que quiero no valgan sino este en la forma que mas haia lugar en derecho¹⁰.

Ematen duenez, Ameriketara joan¹¹ eta han hil zen¹².

3. ERRAMUN JOAKIN, AROTZA

3.1. Erramun Joakinen bi emazteak eta seme-alabak

Bere aita bezala, Erramun Joakin ere bi aldiz ezkondu zen. Lehendabizi Donamarian 1777ko urriaren 13an, bertako Joana Mari Ezpondarekin. Elizako ezkontza agirian horrela dator:

Contraen matrimonio Juaquin Ramon [sic, hurrenkera honetan] de Sunbilla natural de Ituren y residente en Donamaria, hijo de Juaquin de Sunbilla y Maria Josepha Thellechea, ambos de Ituren, y Ana [sic, Juana orde] Maria Ezponda, natural y residente

9 Baldintza hau espresuki adierazia dago 1768-01-31n Doneztebeko notarioaren aitzinean sinatutako «Contratos matrimoniales de Juachim de Sumbil y María Asencia de Labaien su muger vezinos de Ituren» izeneko agirian (NEAN, DNP, 118. k., 62. zk.).

10 IJA. Javier Sagardiak utzitako dokumentua.

11 Aipatutako, 1777-10-21eko «Auto de cesión» izeneko agiriak espresuki dio: «al presente se halla ausente en los Reinos de Indias».

12 Geroago aipatuko dugun 1778ko «Auto de amistad, reconciliación y perdón...» agirian irakurtzen ahal da Maria Asencia Labaien «viuda de Joaquim de Sumbill» zela.

en Donamaria, hija de Juan Bautista Ezponda, natural de la Villa de Yganzi y Maria de Azcona del Santo Hospital de Pamplona¹³.

Sei seme-alaba izan zituzten eta seiak Iturenen jaio ziren: Juan Martin (1778-07-30), Juan Tomas (1780-12-20), Joan Jose (1783-10-02), Maria Micaela (1786-05-07)¹⁴, Maria Joaquina Josepha (1788-10-16) eta Joaquina Antonia (1791-01-21)¹⁵. Joana Mari Ezponda 1806ko azaroaren 10ean hil zen, 52 urte zituela¹⁶. Erramun Joakin handik 70 egunera, 1807ko urtarrilaren 19an¹⁷, ezkondu zen bigarren aldiz 34 urteko Maria Josefa Ayoroarekin eta ez zuten seme-alabarik izan. Emazte berriaren gurasoak Latsaga auzoko *Zaraindia* etxeokoa ziren: Pedro Ayoroa¹⁸ eta Maria Martina Sagardia¹⁹. Maria Josefa Iturenen hil zen 1833an²⁰. Geroago ikusiko dugun bezala, bere senarra baino 12 urte geroago.

Erramun Joakin urte batzuk Donamarian bizi eta han ezkondu bazen ere, ezkondu-takoan Iturenera itzuli zen. Ez dakigu, ordea, lehendabiziko emaztearekin zein etxetan bizi izan zen²¹, bigarrenarekin bai, *Joanperitzenea* [*Yopéitzenià*] izenekoan²². Nor izan zen, orduan, Joaquim Franciscoren ondotik Berdabioko oinordeko? Ematen duenez, azken honen bi alaba hurrenez urren. Hasiera batean, Maria Antonia²³ eta geroago Maria Fermina, baina honek 1833an, Juan Jose Otondo senarrarekin batera, jabegoari uko egin behar izan zion. Zer dela eta? *Goiaranea* [*Koyánià*] eta *Alberroa* [*Albérruà*] etxeetako jabe zen Martin Jose Sagastibelza leitzarrak eta bere emazteak maileguan

13 IEA: 932. mikrofilma, 1, Donamariako 3. zk., 1777. urtekoa. Jesús Alfonso Larrea adiskideari zor dizkiot datu hauek.

14 Honen aitzineko urtean, 1785ean, Joana Mari Ezponda Zangozako Martina izeneko haur baten inude gisa ageri da. Antza denez, bere umeren bat galdu izanen zuen urte horretan eta, ohi zen bezala, bertze bat elikatu zuen bere esnearekin Iruñeko Inkuluan (Antzinako, 2014, 10. or.).

15 Agiri batzuetan Maria Joaquina Antonia eta bertze batzuetan Maria Antonia Joaquina dator. Sei seme-alaben izenak eta jaiotze datak Jesús Alfonso Larreak jasoak dira IEAko mikrofilmetatik.

16 Hala erregistratua dago eta espresuki dio 52 urte zituela (ITPA, HL, 93. or., 18. zk.). Beraz, Erramun Joakin baino urte bat zaharragoa zen.

17 (ITPA, EL, 1807ko 2. zk.). Ez dator bat Fermin Ixurkok (1972) dioenarekin, alegia, «ildako Joana-Mari Ezponda, lehenengo emazteari, 38 eguneko negarrez gero» ezkondu zela.

18 Agiri batzuetan *Ayoroa* eta bertzeetan *Ayora* irakurtzen da.

19 Martin Jose, Maria Josefaren anaia, izan zen *Zaraindia* etxeko oinordeko. Maria Josefa *Joanperitzenea Menor* [*Yopéitzenià*] etxera ezkondu zen eta Maria Francisca bere ahizpa *Landerrenea* [*Landérnià*] izenekora.

20 IEA (772. mikrofilma, 5, 16. atz., 9. zk., 1833. urtekoa). Jesús Alfonso Larrea adiskideari zor diot datu hau ere.

21 Agirietan ez da aipatzen garai horretan zein etxetan bizi izan zen, baina ezkontza honen azkeneko urtean, 1806an, Aurtizko *Beruetenea* [*Bétenià*] etxeko maizter gisa ageri da, Joana Mari bere emaztearekin, Maria Antonia alaba gazteenarekin eta bi ezkontzetatik kanpo izandako Juan Ferminekin batera (IPA, 1797-1860 urteen arteko Matrikula Liburua).

22 Horrela dio, bertzeak bertze, «Padrón del vecindario de esta villa de Ituren de 10 de marzo de 1807» izeneko erroldak: «Ramon Joaquin de Sumbil, vecino concejante, propietario de la casa *Junpericena*». (NEAN, DNP). Gainera, Maria Josefa Ayoroa bere bigarren emaztea ezkondu eta geroztik beti *Joanperitzenean* bizi izan zen, bai Erramun Joakinen emazte gisa, bai 1821etik aitzina, alargun gelditu ondotik ere.

23 1816an *Berdabioa* etxeak *Loia* dermioan zuen alor bat saldu zuenean, etxe horretako jabe gisa Maria Antonia Sumbil andrea eta Juan Martin San Miguel bere senarra ageri dira. Eroslea, berriz, Juan Francisco Garciaarena *Zubialdea Baja* etxeko jabea izan zen («Escritura de Venta», NEAN, DNP, 1816, 168. k. 33. zk.).

emandako diruari eta honek emandako korrituei aurre egiterik izan ez zutelako. Horren ondorioz, *Berdabioa* etxearen eta bere ondasun guzien jabegoa Sagastibelzari eman behar izan zioten. Hala ere, Otondo-Sumbil senar-emazteak, maizter gisa, bertan segitu ahal izan zuten²⁴.

3.2. Erramun Joakinen eta Maria Manuelaren arteko istilua

Kontua da Joaquim Francisco, arotzaren aita, alargun gelditu ondotik, 1767an Maria Asenciarekin²⁵ ezkondu zenean, Erramun Joakinek hamaika urte zituela eta Jose Joaquim²⁶ bere anaia bi urte lehenagotik Doneztebeko Maria Domingo Marturet andrearekin ezkondu²⁷ eta herri horretan bizi zela. Erramun Joakin, berriz, 3.1. atalean azaldu dugun bezala, 1777an ezkondu zen Donamariako Joana Mari Ezpondarekin eta alargun gelditu ondotik, Maria Josefa Ayoroarekin 1807an.

Pentsatzekoa da arotzaren aitak, testamentuaren bidez, bigarren ezkontzako klasula hura baliorik gabe uztea izanen zela, segur aski ere, herriko plazan gertatutako istilua-ren motiboa, Erramun Joakinen eta Maria Manuelaren artean gertatutako iskanbilarena, alegia²⁸: Maria Manuelak, egun batean, goizeko hamaikak eta hamabiak bitartean, Iturengo plazan jende guziaren aitzinean Joana Mari Ezpondaren kontrako hitz iraingarriak zituen koplak kantatu zituen. Kopla horiek, bertzeak bertze, Joana Mari Ezponda donamariarrak, Erramun Joakinekin ezkondu baino lehenago, bertze gizon batekin sexu harremanak izan zituela omen zioten. Hura entzutean, Erramun Joakinek harri bat bota zion Maria Manuelari eta, aldi berean, aitortu zuen bere emazteak, Joana Marik, izandako harremanak ezagunak zirela, baina Maria Manuelari aurpegiratu zion honek izandakoak isilpean bazeuden ere, aski agerian geratuko zirela Ultzamako Lizaso herriko *Antsoarena* etxeko lurzoruak hitz egiterik izanen balu. Joana Mari ere erabat mindu zen entzundakoaz eta, istiluan parte hartuz, Maria Manuelari *gitana* 'ijitua' eta *morena* 'beltza' deitu zion. Hori aski ez zela, azken honen amak,

24 Hala azaltzen da Otondo-Sumbil senar-emazteak, alde batetik, eta Sagastibelzak eta bere emazteak, bertetik, adostutako «Escritura de combenio, liquidacion y ajustamiento de cuentas y apropiacion de vienes y cesion y cancelacion de varios censos» izeneko agirian (NEAN, DNP, 203. k., 1833. urtea). Eta *Berdabioa* orduz geroztik *Goiaranea* etxekoa izan zen, 1961ean Francisco Iñigok eta Natividad Ariztegi erosi zuten arte.

25 Horren berri hilabete batzuk geroago ematen da, 1768-01-31n, Doneztebeko Notariotzian erregistratutako «Contratos matrimoniales de Juachin de Sumbil y Maria Asencia de Labaien su muger vezinos de la villa de Ituren» izenburuko agirian (NEAN, DNP, 118. k., 62. zk.).

26 1773ko agiri batek dio Jose Joaquim «mozo soltero [...] de oficio de cencerrero» zela eta Iturengo Jauregiko Josef Joaquín Alduncin jaunarengandik 20 *peso* balioko diru laguntza jaso zuela. Ematen du eskribauak nahasita, Ramon Joaquim (Erramun Joakin) izena paratu beharrean Jose Joaquim bere anaiarena idatzi izanen zuela; batetik, Jose Joakin jadanik ezkondua zelako eta, bertzetik, geroago ikusiko dugun bezala, Erramun Joakin izan zelako Alduncin jaunarekin zorrak izan eta testamentuan utzitako diruarekin kitatu zituen. Horretaz gain, pentsatzekoa da «cencerrero» 'joare egilea' alegia, Erramun Joakin izanen zela. (IJA, Javier Sagardiak emandako datua).

27 Ezkontza hau 1765-02-06an izan zen (DPA, EL, 1, 128. zk., 31. atz.).

28 Istilua berri 1778ko azaroaren 26ko «Auto de amistad, reconciliación y perdón por varias palabras ofensivas entre Ramón Joachim de Sumbil y Juana María de Ezponda su mujer habitantes en la villa de Ituren y Manuela de Goizueta soltera, natural y residente de la misma villa» agiriak dakar (NEAN, DNP, 127. k., 212. zk.). Baina gertatutakoak hilabete batzuk lehenagokoak zirela dio; beraz, Erramun Joakin eta Joana Maria ezkondu eta gutxira izandakoak.

Maria Asenciak alegia, iskanbila hura oraindik gehiago harrotu zuen, denen aitzinean erranez Joana Marik Iturendik kanporatzea merezi zuela, Donamariako zenbait pertsona fidagarriri entzuna ziolako herri hartara Iruñetik joandako soldadu guziekin sexu harremanak izan zituela eta, gainera, haietako batengandik dotea ere jaso izan zuela.

Bai Maria Manuelak kantatutako koplengatik, bai Maria Asenciak errandako hitzengatik, Erramun Joakinek eta bere emazteak, erabat erreminuduta, ama-alabak auzitara eraman nahi izan zituzten kereila kriminal baten bidez, baina zenbaiten aholkuari kasu eginez, bide hori hartzeari uko egin zioten. Azkenean, elkarri bakea eskatu eta adiskidetasun akordioko agiria onartu zuten. Onartu diogu, ez sinatu, lauetatik bakar batek ere sinatzen ez zekienez gero, haien izenean bertze bi lekukok, Juan Miguel Perenchena eta Juan Bautista Garbiso jaunek, izenpetu behar izan zutelako.

Ematen du Maria Manuela izan zela, bere amarekin batera, amorrazioz edota setakeriaz, iskanbila sortu zuena, Berdabioko etxekoandrea izateko aukera guziak galduta ikusitakoan. Dena dela, afera horretan emakume lotsagabe gisa ageri bazaigu ere, egiaztatzen ahal dena da behartsua behintzat bazela. Izan ere, urte batzuk geroago, 1789ko gau batean, herriko *Ibarrola [Ibárla]* izeneko dermioan *Argiñenea* etxeko alor batean babak ebasten harrapatu zuten eta horren berri dioen dokumentuan aipatzen da Maria Manuela herriko behartsuenetako bat zela eta babak ebastera joan zen gau horretan hiru egun bazeramatzala jatekorik gabe²⁹.

Azkenean, Gabriel Borda izeneko gizon batekin ezkondu eta Maria Manuelaren amaren etxea zen Migelenean bizi izan ziren³⁰.

4. SUNBIL AITA-SEMEAK ETA AMERIKA

4.1. Arotzaren aita, itsasoz bertze aldera

Erran dugun bezala, bigarren aldiz Maria Asencia Labaien alargunarekin ezkondu zen, 1767an. Handik hamarren bat urtera, behinik behin, itsasoz bertze aldera joana zen. Hala aitortzen da Juan Bautista bere anaiak 1777an egindako *Auto de cesión* delakoan, zeinetan espresuki aipatzen den Joaquim Francisco bere anaia Ameriketara zela³¹.

29 Horri dakar 1789-07-12ko «Auto por el cual se condena por el Alcalde ordinario de la villa de Ituren a Maria Manuela de Goyzueta en 12 reales y 27 maravedies de multa» agiriak (NEAN, DNP, 157. k., 102. zk.).

30 1803ko «Escritura censal de principal [...] otorgada por Gabriel de Borda y Manuela de Goyzueta su muger vecinos de la villa de Ituren» izeneko agiriak dio Gabriel de Bordarekin ezkondua zegoela eta *Juansancenea la nueva* etxean bizi zirela (NEAN, DNP, 163 k. 152. zk.). 1807an, ordea, Gabriel de Borda *Migelenea* etxeko jabe gisa ageri da «Padrón del Vecindario» delakoan (NEAN, DNP), bai eta 1814ko bertze agiri batean ere. Azken honetan Gabriel Borda ordurako alarguna zela dio.

31 Ikus 11. oin-oharrea adierazitakoa.

4.2. Arotza Montevideora

Fermin Ixurkok (1972) dio, Iturengo elizako 1791 eta 1806 bitarteko liburuetan, arotzaren alaba gazteenaren bataioa izan zenetik Joana Mari emaztearen heriotza arte, Sunbil eta Ezponda deiturak ez direla ageri. Izan zitekeen. Alde batetik, Erramun Joakinen aita, 1777rako Ameriketara joana zen eta han hil izanen zela ematen du. Bertze aldetik, arotzaren anaia, lehen aipatu dugunez, Doneztebera ezkondu eta han egin zuen bizia. Azkenik, arotza bera, Donamarian ezkondu bazen ere, argi dago ezkonduetakoan Iturenen bizi izan zela, bere sei seme-alabak izan zituen urteetan, 1780-1791 bitartean, bertako parrokiako bataio liburuan inskribatuak baitaude seiak. Agian, 1791tik aitzina, urte batzuz, kanpoan bizi izanen zen. Gainera, 1807 aitzinetik ez da argi ikusten bera ere ez ote zen Montevideon izan. Izan ere, agiri batek dio 1802ko irailaren 29an Montevideoko plazan orube bat erosi ziola bertako Bartholome de los Reyes jaunari 125 *peso* ordainduta, eta 1803ko urtarrilaren 24rako etxe eder bat egin zuela orube horretako San Pedro karrikan, zabal 12,5 *vara* eta luze 50 zituena, eta egindako etxe berria Bartholome jaunari berari utzi ziola errentan sei urterako.

compró en venta pura y real de Don Bartholome de los Reyes, vezino de dicha Ciudad, un terreno solar en el recinto de la Plaza por la cantidad de ciento y veinte y cinco pesos corrientes, habiendo satisfecho ambos el correspondiente Real derecho de Alcabala, en cuyo terreno redificó el otorgante una casa de nueva planta a su costa y es sita en la calle que nominan de San Pedro, compuesta de doze y media varas de frente al Norte y cinquenta de fondo, lindante por dicha calle Real, de por medio Doña Josefa Martinez de Olino, por el Sur con Don Manuel de Noya, por el Oeste con Don Domingo de Marbarez, y por el Este con Don Antonio Perez, cuya casa después de redificada la arrendó para tiempo de seis años al expresado Don Bartholome de los Reyes, por escritura otorgada en la mencionada Ciudad de Montebideo, en veinte y quatro de Enero de mil ochozientos y tres, ante el nominado Juan Antonio Magarinos, escribano público, vajo las condiciones que de la misma aparecen, a las que para mayor seguridad se remite y de haver visto sus traslados doy fee yo el escribano³².

Handik hiru urtera, 1806an, zituen beharrei aurre egiteko, salgai jarri zuen. Baina Montevideora joaterik ez zuenez gero, 1803an ahaldun izendatu zituen Berro eta Errazquin jaunei, agiri baten bitartez, saltzeko ahala eman zien.

y mediante que dicho Don Ramón Joaquim Sumbil otorgante se alla en quieta y pacífica posesión de dicha casa como redificada por él mismo, habiendo adquirido su terreno con justo y lexítimo título, y para atender a sus urgencias y obligaciones desea

32 Aldi berean, han bizi ziren Pedro Berro eta Pedro Errazquin izendatu zituen ahaldun gisa eta agiriak dio ahal hori Montevideon berean gauzatu zela 1803-01-20an, Juan Antonio Magarinos eskribauaren aitzinean «Escritura de poder para venta de una casa en la ciudad de Montevideo, en la Nueva España, otorgado por D. Ramon Joaquim Sumbil, vezino de Ituren a favor de los señores Don Pedro Berro y Don Pedro Razquin vezinos y del comercio de dicha Ciudad» (NEAN, DNP, 192. k.).

venderla, habiendo comprador de ella que quiera pagar en dinero metálico sonante y contante el justo precio de ella o el que se combinere con sus apoderados que más adelante hirán nombrados respecto de que el constituyente no puede pasar personalmente a aquella Ciudad a allarse presente a praticar por sy sólo las correspondientes diligencias.

Agiria Iturenen egin zen Isidoro de San Bartholome notarioaren aitzinean eta Erramun Joakinek idazten ez zekienez gero, bere izenean bi lekuko hauek sinatu zuten: Pedro Matias Zubieta eta Jose Manuel Alduncin jaunek, hurrenez hurren, Iturengo *Tresanea* eta *Jauregia (Palazioa)* etxean jabe zirenek³³.

Nondik lortu ote zuen Erramun Joakinek halako etxe puska egiteko dirua? Aitaren herentziaren bat hartu ote zuen Montevideon? Baina bere aitaz dakigun bakarra da Ameriketara joan zela, *Reino de Indiasera*, ez ordea zein tokitan egon zen eta zer egin zuen ere.

Urteak pasatu ahala, ikusirik, alde batetik, 1806an zazpi mila *peso* baino gehiagoko balioan salgai jarri zuen Montevideoko etxea Berro eta Errazquin³⁴ jaunek ez zutelara saltzea lortu eta, bertzetik, hori aski ez zela, hurrengo urteetan errentaren korrituak ere iristen ez zitzaizkiola, bertara joatea erabaki zuen:

En la Villa de Ituren, comprensas en el Valle de Santesteban de Lerin, en el Reino de Navarra y ovispado de Pamplona, a treinta de julio de mil ochocientos y doce, ante my el escribano Real y testigos que avajo serán nombrados, pareció presente Don Ramón Joaquín de Sumbill, vezino de esta Villa, marido en primeras nupcias de Joana Maria de Ezponda, ia difunta, y en segundas de Maria Josefa de Ayoroa, y dijo tiene en la ciudad de Montevideo en la América Meridional una casa propia suia que se halla tasada por peritos en pasados de siete mil pesos duros, y por no benírsele hace algunos años cosa alguna de sus rentas, ha determinado hir a dicha ciudad de Montevideo, pero respecto de que corre mucho peligro para hacer un biage tan largo y más por las actuales circunstancias, quiere hacer su testamento y última voluntad para en el caso de que muera en el camino, sin poder hacer otra disposición, y poniéndolo en egecución, deseando que sobre la subcesión de sus vienes no haia pleitos, ni diferencias entre su muger, hijos y demás parientes, antes si toda paz y quietud, por no tener hecho anteriormente testamento ni cobdecillo alguno, otorga y dispone el presente que quiere valga por tal, o por la bía y medio que conforme a derecho más puede y deve valer en la forma y manera siguiente³⁵.

33 «Escritura de poder para venta de una casa en la ciudad de Montevideo, en la Nueva España, otorgado por D. Ramon Joaquim Sumbil, vezino de Ituren a favor de los señores Don Pedro Berro y Don Pedro Razquin vezinos y del comercio de dicha Ciudad» (NEAN, DNP, 192. k.).

34 Pertsona honen deitura bi modutara ageri da, dokumentu batzuetan Razquin eta bertze batzuetan Errazquin. Azken honen alde egin dugu artikulu honetako aipuetan.

35 «Testamento otorgado por Don Ramon Joaquín de Sumbill vecino de esta Villa para el caso que se expresa izeneko agiria. Iturenen 1812ko uztailaren 30ean sinatua dago (NEAN, DNP, 183. k.).

Bertzalde, urte haietan hemengo egoera politikoa eta militarra ez zen batere egonkorra³⁶ eta, horretaz gain, bidaiaren joan-etorrian bizia galtzen ahal zuela jabeturik, 1812an abiatu aitzinetik, badaezpada ere, testamentua egin zuen. Testamentuaren agiri hori oso-osorik gordetzen da eta gisa horretako agirietan ohi ziren klausulak ageri dira. Horietako garrantzitsuenak honako hauek dira:

- Joan-etorrian hilko balitz, ehorzketa eta hileta-elizkizunak Iturengo elizan egiteko agindu zuen.
- Montevideon zuen etxearen balioa honela banatzea agindu zuen: 200 *peso* Maria Josefa Ayoroa bere bigarren emazteari. 400 *peso* bi ezkontzetatik kanpo izandako Juan Fermin Sunbil semeari. 1.000 *peso* Iturengo parrokiari, haien korrituekin lehendabizi bere pariente pobreei eta ondoren herriko gainerako pobreei hileta-elizkizunak egiteko; eta dirurik gelditzen bazen, haien aldeko mezak emateko.
- Aurreko horiek guztiak bete ondotik gelditzen ahal ziren ondasunen oinordeko Maria Antonia Joaquina Sunbil³⁷, lehenbiziko ezkontzan izandako alaba gazteena, izendatu zuen.
- Zituen zorren berri ere eman zuen eta zor horiek kitatze lana berak izendatutako albazearen gain utzi zuen, Jose Manuel Alduncin, Iturengo Jauregiko (Palazioko) jabearen gain, eta hau hilen balitz, ordezkoko proposatu zuen Juan Francisco Irigoyen herriko medikuaren gain.

Ez dakigu noiz abiatu zen Montevideora; bai, ordea, joan eta bere bizitzaren azkeneko urteak han egin zituela.

5. HERIOTZA ETA AZKEN TESTAMENTUA

Montevideon hil zen 1821eko urriaren 8an, baina hil aitzinetik berretsi zuen testamentua, eta Juan Bautista Satarain fideikomisodunarentzat agindu hau utzi zuen idatzia:

*Comunicato*³⁸ reservado que dejo a mi heredero fideicomisario D. Juan Bautista Satarain, al que le dará el debido cumplimiento después de que yo fallezca, sin que comunique su contenido a persona alguna. A ruego de don Ramón Sumbil lo firma el infrascrito testigo Francisco de Bernabé y Madero [...].

36 Independentziaren gerraren garaia zen eta Frantziako José Bonaparte, Napoleonen anaia, zen Espainiako errege.

37 Honen izena modu anitzetara aipatzen da, agiri honetan Maria Joaquina, bataioko agirian Joaquina Antonia, bertze zenbaitetan Antonia Joaquina, eta 1821eko testamentuan eta Fundazioaren eraketaren agirietan Maria Antonia Joaquina.

38 IJA. Javier Sagardiak utzitako dokumentua.

Gainera, *Comunicato* horretan dio Montevideon Fernando Ignacio Marquez eskribau publikoaren aitzinean berretsitako testamentuaren testuan bi akats ageri direla eta bi oker horiek zuzendu behar zirela. Honako hauek hain zuzen:

[que el escribano Fernando Ignacio Márquez] declaró que soy de estado viudo, y no es así, pues mi segunda mujer doña Josefa Ayurua [sic, Ayoroa ordez] está viva, a quien le dejo doscientos pesos [...] y que mi hija María Joaquina ha muerto, y tampoco es así.

Azken testamentu horretan, Erramun Joakinek bere familiari eta sorterriari utzitako ondasunei dagokienez, behinik behin, egiaztatu eta berretsi egin zituen Montevideo-ra joan aitzinetik, 1812ko testamentuan adierazitako klausula guztiak. Horretaz gain, *Comunicato* horretan zehazten da herentzian utzi zuen diru kopurua. Denera, Argentinako 4845 *peso duro* (horietatik 4.587 saldu zuen etxearen balioarena zen eta 258 gainerakoak bertzelako ondasunena). Kopuru horren ordaina Espainian 83.279,23 erreal kuarto (*real de vellón*) ziren. Azken hauetatik 8.500 Jose Manuel Alduncin Iturengo Jauregiko nagusiarekin zituen zorrak kitatzeko eta 1.014 kudeaketan izandako gastuak ordaintzeko. Gainerako 74.065,23 honela banatzeko: 4.000 Josefa Ayoroa bigarren emazte alargunari, 8.000 Juan Fermin bi ezkontzetatik kanpo izandako semeari, 42.065,23 Maria Antonia Joaquina alaba gazteenari, eta 20.000 errentan paratzeko herriko behartsuen ehorzketa eta hileta-elizkizunetarako.

5.1. Fundazioaren eraketa

Satarain jauna testamentuaren edukia jakinarazteaz arduratu zen. Iturengo herria 1824ko urriaren 25ean izan zen horren jakitun, hain zuzen ere, egun horretan Herriko Etxean egin zen bilkura berezi batean arotzak utzitako 1.000 *pesoen* (20.000 erreal kuartoen) berri eman zenean. Handik hiru egunera, urriaren 28an eratu zen Fundazioa³⁹ baldintza hauen pean:

- Kudeaketarako hiru arduradun izendatu ziren: Maria Antonia Joaquina arotzaren alaba, herriko erretorea eta alkatea. Eta gerora ere, kudeaketa hori hiru horien hurrengoan esku izatea erabaki zuten, hots, familiaren herederoen eta herriko erretore gehi alkatearenean, eta bertze inork parterik ez izatea, bertzelako interes partikularrak izaten ahal zituztenen eskuetan ez erortzeko.
- Korrituen kontuak eramateko ardura Maria Antonia Joaquina andreari eman zitzaion⁴⁰, betiere kontu horien berri bertze biei emateko obligazioarekin. Gainera, azken hauei aitortu zitzaizen kontuak edozein momentutan eskatzeko eskubidea.

39 Testu osoa Iturenen sinatutako «Escritura de fundacion para celebrar las honras de los pobres establecida por D. Ramon Joaquim Sumbill» izeneko agirian jasoa dago (ITUA).

40 Hala ageri da Iturenen 1824ko urriaren 25ean sinatutako «Escritura censal de 1.000 pesos duros de capital a 3'5 por ciento, otorgada por los señores alcalde, regidores, vecinos y concejo de esta villa en favor de María Antonia Joaquina Sumbil, residente en la misma» izeneko agirian (NEAN, DNP, 187. k.).

- Hiru horien esku utzi zen lagundu beharreko pobreak nor izanen ziren erabakitzea.
- Hileta-elizkizunak egin ondotik, korrituen dirurik sobratzen bazen, hildako pobraen aldeko mezak ateratzeko erabiliko zen. Dena dela, erreserban beti zerbait uztearen komenigarritasuna ere aurreikusi zen, eperen batean uste baino behartsu gehiago hiltzen baziren, denei lagundu ahal izateko.
- Azkenik, ohartarazi zuten 1.000 *peso* horien maileguaren segurtasuna bermatzearen beharra eta, ahal zen neurrian, kapital hori ez zatitzea mailegu bat baino gehiagotan, urte bakoitzeko korrituak kobratzeaz gain, maileguen garaia amaitzean kapital osoa eskuratu ahal izateko.
- 1849ko agiri batean 1.000 *peso* horien ordainaz honako hau dator⁴¹: «mil pesos duros de a cinco pesetas cada uno de capital», beraz, 5.000 pezeta⁴². Eta udalaren 1907ko ziuertagiri batean oraindik 4.600 pezetako kapitala geratzen zela aitortzen da. Beraz, 83 urtez behintzat Fundazioak ongi funtzionatu zuen eta Herriko Etxeko artxiboan ageri denaren arabera, XX. mendearen erditsu arte iraun zuen, 125en bat urtez, ematen duenez.

6. ONDORIOAK, KANTA ETA IRADOKIZUNAK

Hona, laburbilduz, agirien bitartez egiaztatu ahal izan duguna:

- Erramun Joakin Sunbil Telletxea *Iturengo arotza*, bertako Karrika Berriko 11 zenbakia duen *Berdabioa* izeneko etxean jaio zen 1755eko azaroaren 6an. Bere atautxi eta aita ere Berdabiokoak izan ziren. Bi aldiz ezkondu zen, lehendabizi 1777ko urriaren 13an Donamariako Joana Mari Ezpondarekin eta sei seme-alaba izan zituzten. 1806ko azaroaren 10ean alargundu eta bigarren aldiz 1807ko urtarrilaren 19an ezkondu zen Iturengo Latsaga auzoko *Zaraindia* etxeko Maria Josefa Ayoroarekin. Ezkontza honetan ez zuen seme-alabarik izan, baina aitortu zuen bi ezkontzetatik kanpo bertze seme bat ere izan zuela, Juan Fermin izenekoa, izugarri maite zuena nonbait, testamentuan utzi zionaren arabera, behintzat.
- Lehendabiziko ezkontzaren bigarren urtean, 1778an, herriko plazan Maria Asencia bere amaordearen alaba zen Maria Manuelarekin izandako iskanbilan, Maria Manuelak erabat iraindu zuten koplak kantatu zizkion. Istilu horretan ama-alabak Erramun Joakini Joana Marirekiko kontu zikinak aurpegiratu bazizkieten

41 Iturenen 1849ko ekainaren 14an sinatutako «Escritura de Luicion» izeneko agiria (NEAN, DNP, 234. k. 124. zk.).

42 Informazio hau bat dator Barbereneko Joxe Mari Urrozek Fermin Ixurkori emandako informazioarekin, alegia, entzuna zuela «Erramun Joakiñ-ek herriko etxeari bost mila peztako bat utzi ziola behartsuen erre-mediatzeko» (Ixurko 1972a).

ere, zoritxarrez, koplak horien letren berririk ez du ematen afera deskribatzen duen agiriak.

- 1802an Montevideoko plazan –zein plaza zen zehazten ez bada ere, ematen duenez hiriaren toki onean zegoenean–, orube bat erosi eta bertan 1803rako etxe eder bat eraiki eta errentan jarri zuen. Baina 1806tik aitzina ondasun harekin kezkatzen hasi zen, batik bat, errentaren korrituak iristen ez zitzaizkiola ikusirik, eta 1812an hara joatea erabaki zuen. Bere bizitzaren azkeneko urteak han eman zituen, 1821eko urriaren 8an hil zen arte.
- Joan aitzinetik, badaezpada ere, testamentua egin zuen, bere azkeneko egunetan berretsi zuena, aldaketarik sartu gabe. Testamentu horretan ondasunen zati handi bat Iturengo behartsuentzat utzi zuen, hauek ere bere bizitzaren akaberan ehorzketa eta hileta-elizkizun duinak izan zituzten. Horren kudeaketarako, 1824an fundazio bat sortu zen herrian eta, antza denez, XX. mendearen erditsura arte iraun zuen.

Baina Erramun Joakinen bizi-ibilbide horretan non txertatzen ahal da hain ezaguna den *Iturengo arotza* kanta herrikoiak dioen San Kristobal urtuta joareak egin izanaren afera? Hona ezagunak diren sei estrofeak diotena:

1. Iturengo arotza Erramun Joakin,
Haserre omen zaude, zeren dugun jakin,
Santurik ez daiteke fiatu zurekin,
San Kristobal urtuta joareak egin.
2. Arotzak erran dio bere andreari,
Urtu behar dinagu, ekarran santu hori,
Gizona hago isilik! Bekatu duk hori,
Ez zionagu erranen sekulan inori.
3. Ittungo joare egile Ramuntxo Joakin,
Haserre omen zaude, zeren dudan jakin,
Konfesa zaitez ongi erretorarekin,
Ez dute zer fidatu santuek zurekin.
4. Kobrezko santurikan inon bazarete,
Egoten ahal zarete hemendik aparte,
Baldin arotz horiek jakiten badute,
Joareak egiteko urtuko zaituzte.
5. Elizako serorak, ermitauak ere,
Bakoitza zuen tokitan egon zaitez (te) erne,
Bertzela arotz horiek jakiten badute,
Elizako santuak ihes joanen dire.

6. Arotzak erran dio bere andreari,
 Begira zaion ongi joare multzoari,
 Soinuan bilatuta denak zeuden ongi,
 Koinatak ez bagindu saldu, Joana Mari.

Guganaino iritsi diren letra horien jatorriari dagokionez, lehenbiziko bost estrofa argitaratutako zenbait lanetatik hartuak dira, hala nola Aita Donostia, Aita Jorge Errezukoa, Mikel Laboa, Jose Luis Ansorena, eta bertzelakoen euskal kanta eta kantutegietatik; seigarrena, berriz, Fermin Ixurkok Joxe Mari Urroz zenarengandik jaso eta 1972an argitara eman zuen *Príncipe de Viana* aldizkariaren euskarazko osagarriaren 71. zenbakitik. Aitortu behar da han-hemenka agertutako letra horiek nahiko eklektikoak direla. Ustez, fidagarrienak jaso ditugu, egungo ortografiara pittin bat egokituz.

Argi adierazten da arotzari leporatzen zaion gaiztakeria hori lehenbiziko ezkontza garaikoa dela, espresuki aipatzen baita Erramun Joakinen eta Joana Mari bere emaztearen arteko elkarrizketa. Gainerako kontuak, ordea, ez dira batere argiak, erraterako:

- Elizako santuen irudien materialari dagokionez, jakina da zurezkoak edo pastazkoak izaten zirela eta orain ere halakoak izaten direla, baina izaten ote ziren edo ba ote dira kobrezkoak ere?
- Pentsatzekoa da eliza edo ermita batetik santu bat ebatsi ondotik, herriak edo apezak salatu izanen zuela. Hala izatera, salaketa horren berri agertu beharko zatekeen elizako liburuetan edo elizbarrutiko prozesuen dokumentuetan, anitzez garrantzi gutxiagokoak pilaka ageri baitira, baina honen berririk, oraingoz behintzat, ez dugu aurkitu⁴³.
- Hala eta guziz ere, egia izatera, nongo eliza edo ermitatik ebatsi ote zuen gure arotzak San Kristobalen irudi hori?
- Maria Manuelak herriko plazan kantatu eta Erramun Joakin hala erremindu zuten kopletan aurpegiratu ote zion San Kristobal urtzearen aferarik? Ordukua ote da gure kanta?

Hipotesi mailan soil-soilik, oraingoz inola ere lortzerik izan ez dugun informazioa falta zaigulako, aipatzekoak iruditzen zaizkigu bi datu hauek:

- Bata, Erramun Joakin Iturengoa zen eta ezkondu ondotik ere, urte frankoz behintzat, Iturenen bizi izan zen, herri honetan sortu baitziren sei seme-alabak. Joana Mari, ordea, Donamariakoa zen, herri honetako elizan ezkondu ziren eta, gainera, ezkontza agiriak dio Erramun Joakin orduan behintzat, han bizi zela. Beraz,

43 Ez Nafarroako Errege Artxibo Nagusiko Notarioen Protokoloen eta Prozesuen sailetan, ez Iruñeko Elizbarrutiko Artxiboan, ez Iturengo eta Donamariako udaletako Artxiboetan, ez eta Urrozko Parrokiako Artxiboan ere, Eustakio Elizalde bertako erretore jaunak egiaztatu zidanez.

han ezagutu izan zuten elkar. Han egiten ote zuen lan? Arotz lana, agian, kontuan izanik Donamariako Olako burdindegia garrantzitsua eta aipatua izan zela garai batean? Bertako udaleko artxiboan gordetzen diren datuen arabera, XIX. mendean, behinik behin, burdin produkzio garrantzitsua izan zuen. Gainera, 1847an Olan muntatu zen Nafarroako lehenbiziko labe garaia eta lortutako burdinaren produkzioa Nafarroako altuena izan zen, herrialdeko bigarren gisa ageri den Goizuetako Alduncin-enaren ia-ia bikoitza (Madoz, 1986, 213. or.).

- Bertzea, eremu hartako Urroz herrian dagoen San Kristobal izeneko ermitan ez da santu honen irudirik, San Antonioren eta San Migelena baizik (García Gainza, 1996, 703. or.). Noiz desagertu ote zen ermitaren izena daraman San Kristobalen irudia?

2. irudia. Iturengo joaldunak. Argazkia: artikulu honen egilearen familiakoa da.

Egiaztatzen ahal izanen ote dira noizbait?

7. ERREFERENTZIAK

7.1. Iturriak eta laburtzapenak

DPA: Doneztebeko Parrokiako Artxiboa.

EL: Ezkonduen Liburua.

DOPA: Donamariako Parrokiako Artxiboa.

EL: Ezkonduen Liburua.

DOUA: Donamariako Udaleko Artxiboa.

IEA: Iruñeko Elizbarrutiko Artxiboa.

IJA: Iturengo Jauregiko Artxiboa.

ITPA: Iturengo Parrokiako Artxiboa.

EL: Ezkonduen Liburua.

HL: Hildakoen Liburua.

ITUA: Iturengo Udaleko Artxiboa.

NEAN: Nafarroako Errege Artxibo Nagusia.

DNP: Doneztebeko Notariotzako protokoloak.

LNP: Leitzako Notariotzako protokoloak.

7.2. Bibliografia

- Antzinako. (2014). Las nodrizas de la inclusa de Pamplona, *Antzina*, 18, 4-33.
- García Gainza, C. et al. (1996). *Catálogo Monumental de Navarra V***. Merindad de Pamplona. Nafarroako Gobernua, Iruñeko Artzapezpikutzza & Nafarroako Unibertsitatea.
- Iñigo, A. (1996). *Toponomástica histórica del Valle de Santesteban de Lerin*. Nafarroako Gobernua.
- Ixurko, F. (1972). Ituren'go arotzaren ahapaldi (estrofa) berria. *Príncipe de Viana aldizkariaren euskarazko gehigarria*, 71, 6.
- Madoz, P. (1986). *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Navarra (1845-1850)* (Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España). Ámbito Ediciones, S. A.